

**ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Майкут Христина Василівна

УДК 347 (477) „15/18” (091): 340 (474.5)(094)

**ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ЗА
ЛИТОВСЬКИМИ СТАТУТАМИ: ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ**

**Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень**

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

**ЛЬВІВ
2009**

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано у Львівському державному університеті внутрішніх справ Міністерства внутрішніх справ України

Науковий керівник:

доктор юридичних наук, професор
ГРИЦУК Віктор Климович,
Львівський державний університет
внутрішніх справ,
перший проректор з навчальної
та методичної роботи

Офіційні опоненти:

доктор юридичних наук, старший
науковий співробітник
ГОЛОВКО Олександр Миколайович,
Харківський національний університет
внутрішніх справ,
перший проректор з навчальної
та методичної роботи

кандидат юридичних наук, доцент
БОЙКО Ігор Йосипович,
Львівський національний університет
імені Івана Франка,
доцент кафедри історії держави, права
та політико-правових учень

Захист відбудеться „11” грудня 2009 р. о 10.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 35.725.03 Львівського державного університету внутрішніх справ (79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26).

З дисертацією можна ознайомитись у загальній бібліотеці Львівського державного університету внутрішніх справ (79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26).

Автореферат розісланий „6” листопада 2009 р.

Учений секретар

спеціалізованої вченої ради

І.Ю. Настасяк

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Утворення незалежної Української держави та формування національної правової системи дали відчутний поштовх до поглибленого й об'єктивного вивчення історії українського права. Важливого значення, зокрема, набувають дослідження особливостей правового регулювання суспільних відносин в окремих регіонах України, історичних, політичних, національно-культурних та інших чинників, що їх зумовили. Велике значення у цьому сенсі має науковий аналіз правового статусу українських земель, зокрема, у складі Великого князівства Литовського, Речі Посполитої та розвиток цивільного права на згаданих територіях у другій половині XV – першій половині XVII ст. Він сприяє глибшому розумінню специфіки державно-правового розвитку українського народу, відтворенню системи правових відносин, що характеризують самобутність правової системи України, з'ясуванню закономірностей та забезпеченню наступності розвитку національного права.

Як відомо, Литовські статuti на українських землях діяли не тільки у період їх перебування у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, а й у Козацько-Гетьманській державі (Гетьманщині), а після її скасування продовжили дію на приєднаних українських землях у складі Російської імперії до 1840–1842 рр. Упродовж 1648–1654 рр. було сформовано Козацько-Гетьманську державу з усіма її ознаками, а відтак здійснено кодифікацію українського права, яка мала наслідком укладення кодексу – „Права, за якими судиться малоросійський народ” 1743 р. Враховуючи те, що період розвитку цивільного права Гетьманщини за кодексом 1743 р. вже був предметом спеціального історико-правового дослідження, ми його свідомо не висвітлювали, а зупинилися на аналізі особливостей формування і функціонування цивільного права на українських землях за Литовськими статутами у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Цією роботою ми прагнемо заповнити існуючу прогалину в сучасній історико-правовій науці.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до положень наказу МВС України від 5 січня 2004 р. № 755 „Про затвердження пріоритетних напрямів наукових та дисертаційних досліджень, які потребують першочергового розроблення і впровадження в практичну діяльність органів внутрішніх справ на період 2004–2009 років” (п.54), а також наказу МОН України від 25 грудня 2001 р. № 808 „Про затвердження переліку державної реєстрації та обліку відкритих науково-дослідних, дослідно-конструкторських робіт і дисертацій” (п.10); у контексті наукової теми кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ „Методологія вивчення державно-правових явищ, філософії права, стану і перспектив забезпечення професійної

діяльності органів внутрішніх справ в умовах розбудови правової держави та громадянського суспільства в Україні” (шифр роботи 0113; номер державної реєстрації 0106U003648).

Мета і завдання дослідження. *Мета* дослідження полягає в тому, щоб на підставі системного аналізу норм Литовських статутів, архівних джерел, судової практики, історико-правової та історичної літератури виявити закономірності та особливості становлення і розвитку цивільного права на українських землях в окреслений період.

З огляду на мету дослідження, було поставлено такі *завдання*:

- проаналізувати причини й умови входження українських земель до складу Великого князівства Литовського та Речі Посполитої;
- охарактеризувати причини та наслідки укладення Литовських статутів;
- виявити і проаналізувати джерела права та їх питому вагу для кодифікації законодавства на українських землях у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої;
- здійснити порівняльно-правовий аналіз норм та інститутів цивільного права, закріплених у Литовських статутах;
- розкрити зміст права власності за Литовськими статутами, особливості розмежування рухомого та нерухомого майна;
- розглянути сутність і зміст зобов'язального права Великого князівства Литовського, окремі види найпоширеніших договірних зобов'язань на українських землях;
- здійснити правовий аналіз сімейного права Великого князівства Литовського з метою встановлення особливостей правового регулювання шлюбно-сімейних відносин досліджуваного періоду;
- з'ясувати сутність спадкового права за Литовськими статутами та проаналізувати його функціонування на українських землях.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини в сфері цивільно-правового регулювання на українських землях за Литовськими статутами 1529, 1566, 1588 рр.

Предметом дослідження є закономірності та особливості становлення та розвитку цивільного права на українських землях у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, яке було закріплене у Литовських статутах 1529, 1566, 1588 рр.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження складають традиційні для української науки історії держави і права історико-правовий, порівняльно-правовий, історико-порівняльний та інші методи. Саме вони забезпечили комплексність і порівняльний характер цього дослідження, дали змогу охарактеризувати особливості формування й функціонування цивільного права на українських землях за Литовськими статутами трьох редакцій (1529, 1566, 1588 рр.), встановити історичність юридичних явищ, здійснити періодизацію становлення і

розвитку норм й інститутів цивільного права у Литовських статутах 1529, 1566, 1588 рр. на засадах спадкоємності, наступності.

Метод системного аналізу дав змогу проаналізувати процес формування окремих норм та інститутів цивільного права на українських землях за Литовськими статутами, а також структуру цивільно-правових інститутів, виявити зв'язки між нормами й інститутами цивільного права, закріплених у Литовських статутах.

Герменевтичний метод сприяв відтворенню глибинної семантики (сислового аспекту мови, окремих слів, термінів або частин слова) на рівні текстових (письмових) джерел інформації (Литовських статутів та інших нормативно-правових актів досліджуваного періоду, архівних матеріалів, опублікованих документів, історико-правової літератури).

Формально-догматичний метод забезпечив ґрунтовний аналіз нормативно-правових актів, котрі регулювали цивільні правовідносини, в тому числі, Литовських статутів 1529, 1566, 1588 рр. У роботі використано також соціологічний метод, що сприяв розкриттю суспільних умов, у яких реалізувалися цивільно-правові норми, закріплені в Литовських статутах.

Ці та інші методи здебільшого використовувалися у взаємозв'язку та тією мірою, якою вони відповідають предметові дисертаційного дослідження.

Теоретичною основою дослідження стали положення, що містяться в працях відомих представників суспільних наук – теоретиків та істориків права, істориків, політологів, зокрема А. Бланцуа, М. Василенка, М. Владимирського-Буданова, Д. Ващука, В. Гончаренка, І. Грекова, С. Ковальнової, І. Крип'якевича, В. Кульчицького, М. Любавського, Ф. Леонтовича, П. Музиченка, В. Пашуто, А. Рогожина, П. Саса, Б. Тищика, І. Терлюка, М. Товстоліса, І. Усенка, С. Юшкова, М. Ясинського, Ф. Шабульдо, О. Ярмиша та ін.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що вперше в українській історико-правовій науці комплексно досліджено питання формування та функціонування цивільного права на українських землях за Литовськими статутами.

Елементи наукової новизни притаманні наступним положенням і висновкам:

уперше:

- висунуто ідею і обґрунтовано, що Литовські статuti 1529, 1566, 1588 рр. – це кодифіковані акти литовсько-руського права, адже систематизація правових норм здійснювалась спеціально створеними офіційними кодифікаційними комісіями, яким надано статус державного органу. Литовські статuti мають усі ознаки кодифікованого нормативно-правового акта – внутрішню єдність, узгодженість юридичних норм і структуру. Цей період кодифікації литовсько-руського права був своєрідним прогресом, формою еволюції, зокрема українського права;

- доведено, що ідея здійснення кодифікації литовсько-руського права у XVI ст. відповідала вимогам політичного, соціального та технічного характеру, а також залежала від тогочасних

загальноєвропейських тенденцій. Насамперед ідея кодифікації литовсько-руського права була тісно пов'язана з політичним розвитком Великого князівства Литовського. Вона виникла як прояв державної влади, як можливість великого князя – глави держави – реалізувати своє повновладдя. Ідеї кодифікації литовсько-руського права у XVI ст. притаманний також соціальний характер, адже її здійснення було пов'язане з соціальною кризою, коли виникла нагальна потреба зафіксувати нові правила соціальної поведінки та стабілізувати розвиток суспільства шляхом прийняття нового правового документа. І, нарешті, кодифікація литовсько-руського права у XVII ст. була тісно пов'язана з суто технічними аспектами, які були спрямовані на попередження роздріблення та розсіювання джерел права у Великому князівстві Литовському, а відтак Речі Посполитій, забезпечення зручності в їхньому користуванні, досягненні одноманітності в регулюванні певної групи суспільних відносин;

- визначено, що своєрідність Литовських статутів 1529, 1566, 1588 рр. як кодифікаційних актів литовсько-руського права полягала в тому, що до їхнього складу входили норми й інститути різних галузей права: адміністративного, цивільного, кримінального, процесуального. Однак унаслідок дії тогочасних об'єктивних чинників (урізноманітнення та розвитку майнових відносин, насамперед відносин приватної власності, розширення внутрішнього ринку тощо) провідне місце у Статутах все ж таки належить нормам цивільного права;

- обґрунтовано, що на укладення Литовських статутів значний вплив мали загальноєвропейські тенденції розвитку, зокрема, ідеї реформації і гуманізму. Як наслідок цього в Статутах було проголошено принципи рівності усіх перед законом, скасовано більшість джерел холопства, надано досить широкі права власникам щодо відчуження своїх маєтків, утверджено принцип віротерпимості тощо;

- доведено, що укладення Литовських статутів було результатом уніфікації правових норм, який завершився створенням уперше загальнодержавного офіційного права для всіх частин Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Їх найголовніше джерело становили, насамперед, українські звичаєві норми, Руська Правда, а також збірники магдебурзького права, судова практика. Тому Литовські статuti були близькими до правосвідомості українців та сприйняті на українських землях як власне національне право. Відтак, їх можна розглядати як юридичні пам'ятки українського народу;

удосконалено положення про те, що:

- суб'єктами цивільних правовідносин на українських землях відповідно до Литовських статутів були „вільні люди” та їхні об'єднання, а об'єктами – речі (майно), право на речі (майно) і в окремих випадках – „невільні люди”. Це засвідчило існування соціальної нерівності та несправедливості на українських землях XV–XVII ст.;

- цивільне право за Литовськими статутами формувалося як приватне право стосовно „вільних людей та їхніх об'єднань”, що відповідало розвитку економічних (ринкових) відносин XV–XVII ст. і

було спрямоване на розвиток договірних відносин. У Литовських статутах відбувається становлення таких правових понять як „договір”, „зобов’язання”, „порука”, „річ”, „рухомі речі”, „майно” тощо;

- речове право за Литовськими статутами включало інститути права власності, права володіння, права на чужі речі й відмежовувалося від зобов’язального права, яке регулювало господарські відносини між людьми, котрі належали до різних станів, і між їхніми об’єднаннями з метою реалізації, охорони та захисту майнових прав;

- сімейне право за Литовськими статутами було спрямоване на регулювання особистих і майнових відносин між подружжям, батьками та дітьми, опікунами і підопічними, усиновлювачами й усиновленими. Значною мірою воно охороняло права жінок, однак ця правова охорона здебільшого стосувалася шляхетських станів і була спрямована на збереження цілісності феодалного нерухомого майна;

набуло подальшого розвитку:

- твердження, що спадкове право за Литовськими статутами передбачало дві підстави спадкування – за заповітом і за законом, але перевага надавалася спадкуванню за заповітом.

- положення, що структура, зміст та інститути цивільного права, відповідно до Литовських статутів, засвідчують формування тогочасної правової системи на українських землях згідно з романо-германським типом правової системи.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що положення, які обґрунтовано у дисертаційному дослідженні, сприятимуть поглибленню та збагаченню вітчизняної історико-правової науки знаннями про формування та функціонування цивільного права на українських землях за Литовськими статутами. Крім того, низка положень дасть змогу з’ясувати основні напрямки процесу розвитку права на українських землях XVI–XIX ст., виявити його характерні риси, а також частково відновити систему цивільно-правових відносин та відповідних їм правових норм, що діяли на українських землях у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої.

Результати дослідження можуть бути використані:

- у науково-дослідній сфері – для подальших розробок при вивченні окремих інститутів цивільного права за Литовськими статутами і в історії держави і права України, і в історії держави і права зарубіжних країн, а також у науково-дослідній роботі курсантів, студентів, магістрантів, ад’юнктів, аспірантів вищих навчальних закладів юридичного спрямування;

- у навчальному процесі – для підготовки відповідних розділів підручників та навчальних посібників з курсів „Історія держави і права України”, „Історія держави і права зарубіжних країн” (акт впровадження результатів дисертаційного дослідження від 17.08.2009 р.).

Особистий внесок здобувача. Положення, винесені на захист, розроблено автором особисто. Наукові ідеї та розробки оприлюднено без співавторів у наукових фахових виданнях, перелік яких затверджено ВАК України.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і висновки роботи доповідались й отримали позитивну оцінку на засіданнях кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ. Матеріали дослідження висвітлювались у доповідях на міжнародній науково-практичній конференції „Право та економіка: генезис, сучасний стан та перспективи розвитку” (м. Одеса, 30 травня 2008 р.); IV Всеукраїнській науково-практичній конференції „Правова система суспільства: сучасні проблеми та перспективи розвитку” (м. Кіровоград, 18 квітня 2008 р.); Всеукраїнській науковій конференції ад’юнктів, аспірантів та здобувачів „Проблеми правової реформи і розбудови громадянського суспільства в Україні” (Львів, 26 вересня 2008 р.).

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження викладено в чотирьох наукових статтях, опублікованих у наукових виданнях України, зокрема фахових, а також у трьох збірниках матеріалів наукових конференцій.

Структура й обсяг дисертації. Структура роботи зумовлена метою та завданням дослідження і складається зі вступу, шести розділів, які об’єднують підрозділи та пункти, висновків і списку використаних джерел. Повний обсяг дисертації становить 218 сторінок, із них 186 сторінок займає основний текст, 32 сторінки – список використаних джерел.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми дисертації, її зв’язок з науковими програмами, планами, темами, визначено мету і завдання, об’єкт і предмет дослідження, розкрито наукову новизну та практичне значення отриманих результатів, відомості про апробацію результатів дослідження.

Розділ 1. „Історіографія та джерельна база дослідження” присвячено аналізу історико-правової літератури та джерел за темою дисертації.

Так, зокрема, у *підрозділі 1.1. „Стан дослідження теми в історико - правовій літературі”* показано, що дослідження цивільного права за Литовськими статутами у контексті інших питань правової спадщини Великого князівства Литовського розпочались на початку XIX ст. польськими вченими Т. Чацьким і Ю. Бандтке-Стежинським. У другій половині XIX ст. ця проблематика починає активно цікавити науковців, що проживали та працювали на території тогочасної Російської імперії, серед яких В. Антонович, С. Бершадський, М. Владимирський-Буданов, І.

Данилович, Г. Демченко, М. Довнар-Запольський, М. Іванішев, І. Лаппо, Ф. Леонтович, М. Любавський, М. Максимейко, О. Малиновський, Ф. Тарановський, М. Ясинський та ін.

Важливим етапом розвитку історико-правового дослідження правових інститутів Великого князівства Литовського став період 20-х років ХХ ст. Саме тоді було опубліковано наукові праці видатних українських істориків права: С. Борисенка, М. Василенка, О. Добрава, Г. Попова, М. Товстоліса, І. Черкаського та ін.

У радянській історіографії дослідженням окремих аспектів цивільного права за Литовськими статутами займалися В. Кульчицький, А. Пашук, А. Ткач, І. Шекера, В. Андрюліс, І. Валіконіте, С. Лазутка, Ю. Юргініс, К. Яблонскіс, В. Пашуто, В. Пічета, Й. Юхо та ін.

Сучасні дослідники також частково торкалися проблем становлення та розвитку правових інститутів у Статутах Великого князівства Литовського. В умовах незалежності України ці питання вивчали І. Бойко, О. Вівчаренко, І. Ворончук, В. Гончаренко, П. Гураль, П. Захарченко, М. Кобилецький, С. Ковальова, М. Крумаленко, В. Кульчицький, П. Музиченко, В. Поліщук, А. Рогожин, Н. Старченко, І. Терлюк, Б. Тищик, І. Усенко, А. Чайковський, А. Чехович, Н. Яковенко, О. Ярмиш та ін. Однак комплексна сучасна історико-правова праця з цивільного права Великого князівства Литовського та Речі Посполитої за Литовськими статутами відсутня, проте існує як теоретична, так і практична необхідність у її створенні.

У підрозділі 1.2. „Характеристика джерельної бази дослідження” зазначено, що при дослідженні застосовувались опубліковані та неопубліковані першоджерела. З-поміж неопублікованих джерел особливого значення для роботи мали акти та документи фондів Центрального державного історичного архіву в м. Києві. Нормативно-правову базу дисертації становлять Статути Великого князівства Литовського, опубліковані вченими Одеської національної юридичної академії у 2002–2004 рр., а також інші правові пам’ятки. Значна роль у джерельній базі належить актам, опублікованим у збірниках „Акти Литовської Метрики”, „Акти Віленської археографічної комісії”, „Архів Південно-Західної Росії”, „Акти Литовсько-Руської держави” тощо.

Розділ 2. „Литовські статuti – визначальне джерело права на українських землях у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої” складається з трьох підрозділів.

Підрозділ 2.1. „Історико-правові аспекти приєднання українських земель до складу Великого князівства Литовського та Речі Посполитої” у пункті 2.1.1. „Входження українських земель до складу Великого князівства Литовського та його юридичне оформлення” висвітлює хронологію подій, що охоплює етапи приєднання українських земель до складу Великого князівства Литовського та політико-правові наслідки такого приєднання, які були неоднозначними та суперечливими.

Пункт 2.1.2. „Політико-правові засади утворення Речі Посполитої та політико-правовий статус українських земель” розкриває соціально-політичні передумови підписання акта

Люблінської унії 1569 р., який проголошував об'єднання Корони Польської та Великого князівства Литовського в єдину Річ Посполиту, що мала перетворитися на цілісну державу. Згідно з Люблінською унією був здійснений перерозподіл українських земель. До Польської Корони відійшли Галичина, Холмщина, Волинь, Поділля, Брацлавщина, за Литвою серед етнічних українських земель збереглися Берестейщина та Пінщина.

Підрозділ 2.2. „Укладення, джерела, структура та редакції Литовських статутів” присвячений розкриттю особливостей процесу укладення та прийняття Литовських статутів, їх структури.

Найбільшим здобутком у процесі кодифікації права у Великому князівстві Литовському, а відтак Речі Посполитій, стало укладення та затвердження в XVI ст. трьох Литовських статутів.

Перший Литовський статут був укладений та набрав законної сили у 1529 р. під назвою „Старий” і був чинний до 1566 р. Литовський статут 1529 р. зазначав, що право є для всіх єдиним, що було прогресивним принципом права для середньовічної Європи.

Проект Другого Литовського статуту був затверджений 21 грудня 1565 р. і отримав назву „Волинський”, оскільки призначався для застосування на Волині. Юридичної дії цей нормативно-правовий акт набув 1 березня 1566 р. Другий Литовський статут був прийнятий спільно з додатками, тобто привілеями 1563, 1564, 1565 років.

З метою адаптації законодавства Великого князівства Литовського до польського права у зв'язку з укладенням Люблінської унії було створено та затверджено Третій Литовський статут 1588 р., який увійшов в історію як „Новий”.

Підрозділ 2.3. „Застосування Литовських статутів на українських землях та їх особливості” наголошує на тому, що Литовські статути, прийняті у XVI ст., визначали засади регулювання правових відносин на українських землях аж до 40-х років XIX ст.

Застосування Литовських статутів на українських землях має важливе значення для сучасної юридичної науки. Ці нормативно-правові акти були чинними понад три століття. Попри істотні зміни, які відбулися у правовідносинах упродовж XVI–XVIII ст., Литовські статути продовжували бути ефективним джерелом права. Внаслідок цього, забезпечувалася стабільність, яка була необхідною в часи державно-правових змін, тривалих війн та інших подій, які відбувалися на українських землях. Таким чином, практика застосування Литовських статутів на українських землях довела, що високий рівень юридичної техніки є необхідною передумовою для стабільності та позитивних змін в усіх сферах суспільного життя.

У розділі 3. „Речове право за Литовськими статутами” досліджено систему речових прав, закріплених у Литовських статутах, визначено підстави набуття та припинення права феодальної власності на українських землях, а також підстави набуття і припинення права власності селян на землю.

Підрозділ 3.1. „Система речових прав” присвячено характеристиці таких речових прав як: право власності; володіння (держання, посідання); застава; емфітевзис; сервітути.

Значну увагу у Литовських статутах приділено регулюванню права власності. При цьому використано терміни „реч”, „рухомые речи”, „именьє”. В нормах Статутів поняття „именьє” розглядалося як нерухома річ, а власне „реч” – як рухома річ, що перебувала в товарообігу. Зокрема, у Статуті 1529 р. термін „реч” використовувався в широкому розумінні як предмет юридичних угод, до якого належали рухоме і нерухоме майно.

Особливістю цивільного права за Литовськими статутами було те, що власник маєтку чи землі мав спеціальні обов’язки, які стосувалися виключно цього маєтку чи землі. При переході права власності на таке майно до іншої особи ця особа разом з правом власності отримувала відповідні спеціальні обов’язки.

У *підрозділі 3.2. „Підстави набуття та припинення права феодальної власності на українських землях”* йдеться про те, що феодали як суб’єкти права власності за Литовськими статутами мали особливо широкі права володіння, користування та розпорядження майном і можливості їх реалізації порівняно з іншими групами населення на українських землях. Усі способи набуття права власності за Литовськими статутами поділялися на первинні й похідні. Проаналізовано також підстави припинення права власності.

Підрозділ 3.3. „Правове регулювання права власності селян на землю” розкриває особливості соціально-правового статусу селян, зокрема їх права на землю. Показано реалізацію селянами права власності на землю за Литовськими статутами. Виявлено, що право власності селян до Литовських статутів було достатньо широким, але дещо звузилося після прийняття Першого Литовського статуту, а Другий і Третій взагалі його не визнавали, окрім права власності на рухоме майно.

У *підрозділі 3.4. „Захист права власності”* розкрито юридичні механізми захисту права власності в судовому порядку. Захисту права власності служили встановлені терміни позовної давності: для рухомого майна – три роки, для нерухомого – десять років. Терміни позовної давності не застосовувалися до витребування майна, яке перебувало під заставою чи було в тимчасовому володінні на визначений або невизначений термін. Сервітутні права (права користування чужими речами) також підлягали судовому захисту.

Розділ 4. „Зобов’язальне право за Литовськими статутами” присвячено характеристиці підстав виникнення зобов’язальних правовідносин. Основними підставами для виникнення зобов’язань за Литовськими статутами були договори та делікти. Крім того, зобов’язання могли виникати для феодально залежних людей на підставі розпорядження їхнього поміщика. Зобов’язання могли виникнути й відповідно до рішення суду.

Підрозділ 4.1. „Договірні зобов’язання” розкриває форму та порядок укладення договорів й умови припинення зобов’язань. Як правило, договори на українських землях у XVI–XVII ст. укладалися в усній формі в присутності свідків і з виконанням деяких символічних дій та обрядів, які сформувалися під впливом звичаєвого права і здійснювалися на підтвердження і закріплення договору.

Литовські статuti передбачали низку випадків, коли для договору була обов’язковою письмова форма, наприклад, для договору позики на суму понад десять кіп грошей. Обов’язковість письмової форми Литовські статuti вимагали щодо угод про відчуження землі.

У дисертації проаналізовано найбільш поширені договори на українських землях досліджуваного періоду, як-от: купівлі-продажу, дарування тощо.

У підрозділі 4.2. „Цивільно-правові делікти” зазначено, що попри регулятивну зобов’язання виконують й охоронну функцію. Такі охоронні цивільно-правові зобов’язання виникають із неправомірних дій – деліктів. Хоча такі зобов’язання виникають з неправомірних дій, самі вони спрямовані на досягнення правомірного результату – відновлення порушеного майнового становища учасників майнового обороту. Деліктні зобов’язання за Литовськими статутами могли спричинити для правопорушника важкі юридичні наслідки або навіть стати підставою для втрати особистої свободи.

У підрозділі 4.3. „Забезпечення зобов’язань” наголошено на тому, що Литовські статuti приділяли значну увагу способам забезпечення виконання зобов’язань. Найпоширенішим видом забезпечення зобов’язань на українських землях під час чинності Литовських статутів була застава. Водночас застава не лише надавала цивільно-правовим відносинам більшої надійності, а й була основою розвитку феодалних економічних відносин Великого князівства Литовського, а відтак Речі Посполитої. Крім застави, застосовувались порука, присяга тощо.

Розділ 5. „Сімейне право за Литовськими статутами” присвячено правовим аспектам регулювання майнових й особистих немайнових відносин, що виникали зі шлюбу, кровної спорідненості, опіки, усиновлення та прийняття на виховання інших осіб до сім’ї.

У підрозділі 5.1. „Порядок укладення та розірвання шлюбу” зазначається, що центральним елементом сімейного права за Литовськими статутами був правовий інститут шлюбу. Укладення шлюбу здійснювалось у декілька етапів: сватання, оглядини, заручини, вінчання та весілля. Литовські статuti передбачали можливість укладення шлюбного договору. У ньому визначався посаг нареченої, який давали батьки, а також віно, що забезпечував їй майбутній чоловік. Зазвичай розмір віна повинен був удвічі перевищувати розмір посагу.

Розірвання шлюбу в юридичній термінології Литовських статутів позначалось терміном „протестація”. Окрім припинення шлюбу, юридична процедура мала на меті забезпечення матеріальних умов та захист прав дітей подружжя.

Підрозділ 5.2. „Права та обов’язки учасників сімейних правовідносин”. Особисті відносини подружжя формувалися залежно від їх характеру, походження та майнового становища. Визнання в Литовських статутах права жінки на окреме майно (віно чи посаг), а також рівноправність учасників подружнього життя щодо питань виховання дітей надавали жінці та чоловікові майже рівний правовий статус, що відповідає сучасним уявленням про гендерну рівність. Обсяг сімейних прав чоловіка найбільше виявлявся при виконанні державних чи суспільних обов’язків.

Дотримання дітьми поваги до батьків ґрунтувалося не лише на звичаях і моралі, а й на законодавстві.

Діти, відповідно до норм Литовських статутів були зобов’язані підкорятися волі батьків, які могли видати дочку заміж або одружити сина, не питаючи їхньої згоди; мали право віддавати дітей для відробітку боргу, а також мали необмежене право покарати дітей за непослух.

У *підрозділі 5.3. „Правове регулювання інституту опіки на українських землях”* зазначено, що відповідно до Литовських статутів опіка призначалася над неповнолітніми та їхнім майном, проте головна увага приділялася майну. Опіка призначалась над неповнолітніми юнаками до 18 років і дівчатами – до 13 років (за статутом 1566 р. – до 15 років). Опікунами, згідно з законом, вважалися батько чи мати неповнолітнього, а також найближчі родичі. Сторонні особи могли призначатись опікунами лише за заповітом батьків або за рішенням суду.

Опікун призначався з того стану, до якого належав той, кого опікували, оскільки він повинен був нести всі повинності і володіти не меншою дієздатністю, ніж власник, який залишив майно неповнолітньому. У Статутах передбачено норми, які стояли на захисті інтересів осіб, що перебували під опікою. Так, справи з позовів до неповнолітніх про відчуження майна призупинялися до досягнення ними повноліття. Така детальна регламентація інституту опіки у Литовських статутах свідчила про підвищений інтерес держави до захисту права власності.

Спадково-правовим відносинам, що регулювались на українських землях правовими нормами Литовських статутів, присвячено **розділ 6. „Спадкове право за Литовськими статутами”**.

Підрозділ 6.1. „Спадкування за законом”. За загальним правилом спадкоємцями майна своїх батьків ставали діти. Гуманістичні ідеї звичаєвого права, а також вплив ідей Ренесансу проявилися в тому, що укладачі Литовських статутів записали прогресивну норму, згідно з якою діти від першої, другої, третьої, четвертої та інших дружин, скільки б їх не було, отримували рівні права на долю батьківського майна.

До спадкоємців за законом за відсутності дітей належали брати, сестри, батьки та інші кровні родичі.

Литовські статuti розрізняли спадкування за законом батьківського майна та материнського. Так, батьківське майно передавалося за спадком лише синам. Що стосується

материнського майна, нерухомого і рухомого, то воно розподілялося порівну між синами і дочками. За відсутності синів і дочок, інших родичів спадкове майно переходило до близьких за батьківською лінією. Материнське майно переходило до спадкоємців, які були близькими за материнською лінією.

У підрозділі 6.2. „Спадкування за заповітом” визначено, що Литовські статuti передбачали можливість розпоряджатися майном за допомогою заповіту. Вільно заповідати можна було рухоме майно, а також куплену нерухомість, яка не входила до родового маєтку. Статuti передбачали, що обов’язковою умовою при укладенні заповіту вважалася присутність священика або свідків, які заслуговували на довіру.

Спадкодавець-шляхтич мав право заповідати стороннім особам не більше третини батьківських і материнських маєтків, а решта майна повинна була перейти у власність дітей або інших законних спадкоємців. Виняток із цього правила було зроблено тільки щодо заповідання майна Великому князеві Литовському.

Литовські статuti дозволяли простим людям (вільним і невільним) залишати після себе заповіт лише на третю частину свого майна. Інші дві третини переходили за будь-яких умов у спадок їхнім дітям (обов’язкова частка). Майно, яке залишалося після смерті бездітних людей вважалось вимороченим. Воно переходило частинами у власність феодалу (якщо померлий був кріпаком) або громаді (якщо померлий був вільною людиною).

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення і нове вирішення наукового завдання, яке полягає в аналізі цивільного права на українських землях за Литовськими статутами; характеристиці поглядів науковців, які вивчали ці історико-правові проблеми. Нові підходи до осмислення історичних процесів розвитку права на українських землях дали змогу дійти таких висновків:

1. Доведено, що приєднання значної частини українських земель (Волині, Чернігово-Сіверщини, Поділля, Київщини) до складу Великого князівства Литовського створило передумови формування Литовсько-Руської держави – однієї з найвпливовіших, найдинамічніших, найдемократичніших держав Середньовічної Європи. Ця держава досягнула, як для того часу, високого рівня розвитку завдяки тому, що здійснювала розумну політику, бережно ставилася до надбань колишніх поколінь своїх народів, використовувала досвід інших держав. Період Литовсько-Руської держави у правовій сфері характеризувався певними особливостями. Головною з них було домінування руського звичаєвого права, яке стало основою всієї правової системи.

2. З'ясовано, що після приєднання Волині, Чернігово-Сіверщини, Поділля, Київщини до складу Великого князівства Литовського, а відтак утворення Речі Посполитої українське право продовжувало розвиватися в нових соціально-економічних і політичних умовах. Період XV ст. для більшості східноєвропейських держав, зокрема і для Великого князівства Литовського, характеризувався загальною кодифікаційною тенденцією. Під час систематизації звичаєвого права вводилися нові правові положення, конструкції. Литовські статuti 1529, 1566, 1588 рр. – це кодифіковані акти, котрі були офіційно затверджені вищими органами влади Великого князівства Литовського та Речі Посполитої на українських землях, мали широке застосування у судових органах як законодавчий акт під час розгляду і вирішення ними справ, зокрема цивільних. Литовські статuti позитивно вплинули на розвиток українського права, оскільки їхнім основним джерелом був збірник норм староукраїнського права – Руська правда. Крім цього, прийняття Литовських статутів засвідчило спадкоємність і наступність українського права в умовах української бездержавності.

3. Доведено, що Литовські статuti вирізнялися достатньо високим рівнем юридичної техніки: в них подано визначення багатьох цивільно-правових термінів (право власності, договір, контракт, завдаток, застава, заповіт тощо), для формування інституту зобов'язального права використовувалися ті ж юридичні конструкції тощо. Однак простежуються й певні розбіжності, суперечності, недоречності. Все це засвідчувало формування правової системи на українських землях у досліджуваний період.

4. Встановлено, що формування та функціонування інститутів цивільного права за Литовськими статутами зумовлювалися загальними закономірностями, характерними для феодальних відносин. Визначальним у цей період був інтенсивний розвиток товарно-грошових відносин, урізноманітнення та прогресування майнових відносин тощо. Литовські статuti відображали рівень розвитку тогочасних економічних відносин. Аналіз норм цивільного права за Литовськими статутами, які були чинними у другій половині XVI – першій половині XVII ст., свідчить про те, що попри писані норми їхнім джерелом було місцеве звичаєве право. Норми звичаєвого права і традиції українського правотворення послужили міцною підвалиною подальшого розвитку цивільного права в Україні.

5. З'ясовано, що за Литовськими статутами, суб'єктами цивільних правовідносин були „вільні люди” та їхні об'єднання, а об'єктами цивільних прав – речі, права на речі, й у деяких випадках – невільники. Основна увага укладачів Литовських статутів приділялась розгортанню договірних відносин. Такі правові інститути, як „договір”, „контракт”, „зобов'язання”, „застава”, „завдаток” та інші, розвивалися й були регламентовані цивільно-правовими нормами у Литовських статутах.

6. Встановлено, що спадкове право передбачало спадкування за законом і за заповітом, але перевага надавалася спадкуванню за заповітом. Литовські статuti, зокрема Другий і Третій, сформувавши міцну законодавчу базу для ефективної реалізації суб'єктами цивільно-правових відносин своїх прав на укладення заповіту, визнання юридичної долі їхнього майна, а також набуття певних прав і обов'язків за заповітом.

7. З'ясовано, що сімейне право за Литовськими статутами було спрямоване на регулювання особистих і майнових відносин між подружжям, батьками та дітьми, опікунами і підопічними, усиновлювачами й усиновленими.

8. Встановлено, що діяльність судових органів щодо застосування цивільно-правових норм Литовських статутів сприяла упорядкуванню цивільно-правових відносин, зокрема на українських землях, що забезпечувало функціонування господарського розвитку в досліджуваній період.

Здійснене історико-правове дослідження дає підстави вважати, що попри необхідність орієнтації сучасного цивільного законодавства на міжнародно-правові стандарти, важливо враховувати також історичний національний досвід розвитку цивільного законодавства.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Майкут Х.В. Литовські статuti та їх застосування в Україні / Х.В. Майкут // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2008. – № 2. – С. 34–42.

2. Майкут Х.В. Регулювання інституту опіки на українських землях за Литовськими статутами / Х.В. Майкут // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 11. – С. 130–132.

3. Майкут Х.В. Застосування Литовських статутів на українських землях та їх особливості / Х.В. Майкут // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – 2008. – Вип. 11. – С. 58–62.

4. Майкут Х.В. Розвиток інституту речових прав на українських землях за Литовськими статутами / Х.В. Майкут // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2009. – № 1. – С. 21–32.

5. Майкут Х.В. Правове регулювання захисту права власності на українських землях за Литовськими статутами / Х.В. Майкут // Правові системи суспільства : сучасні проблеми та перспективи розвитку : матеріали IV всеукраїнської науково-практичної конференції, (Кіровоград, 18 квітня 2008 р.). – Кіровоград : Вид-во КІРОЛ „Україна”, 2008. – С. 37–41.

6. Майкут Х.В. Історико-правові аспекти розвитку сімейного права на українських землях за Литовськими статутами / Х.В. Майкут // Міжнародна науково-практична конференція „Право та економіка : генезис, сучасний стан та перспективи розвитку”, (м.Одеса, 30 травня 2008 р.) / ОНУ ім. І.Мечникова. – Одеса : Астропринт, 2008. – С. 277–282.

7. Майкут Х.В. Право власності селян за Литовськими статутами / Х.В. Майкут // Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні : тези доповідей на Всеукраїнській науковій конференції ад'юнктів, аспірантів та здобувачів. – Львів : ЛьвДУВС, 2008. – С. 144–149.

АНОТАЦІЯ

Майкут Х.В. Цивільне право на українських землях за Литовськими статутами: історико-правове дослідження. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Львівський державний університет внутрішніх справ. – Львів, 2009.

У дисертації досліджується проблема становлення і розвитку цивільного права на українських землях у складі Великого князівства Литовського і Речі Посполитої за Литовськими статутами та практика його застосування. Значну увагу приділено аналізу цивільно-правових інститутів, закріплених у Статутах, зокрема, речового, зобов'язального, сімейного, спадкового права. Проаналізовано судові справи, зокрема цивільні щодо його застосування, використано спеціальну та іншу монографічну літературу.

Зроблено висновок про високий рівень розвитку, як для свого часу, цивільного права на українських землях за Литовськими статутами та подано науково обґрунтовані рекомендації щодо використання правового досвіду для чинного цивільного законодавства України.

Ключові слова: цивільне право, Велике князівство Литовське, Литовські статuti, українське звичаєве право, кодифікація.

АННОТАЦИЯ

Майкут К.В. Гражданское право на украинских землях по Литовским статутам: историко-правовое исследование. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.01 – теория и история государства и права; история политических и правовых учений. – Львовский государственный университет внутренних дел. – Львов, 2009.

В диссертации исследована проблема становления и развития гражданского права на украинских землях в составе Великого княжества Литовского и Речи Посполитой по Литовским статутам, а также практика его применения. Значительное внимание уделено анализу гражданско-правовых институтов, закрепленных в Статутах, особенно, вещевое, обязательного, семейного, наследственного права.

Показано, что Литовские статуты регламентировали право пользования чужими вещами – сервитуты. Они делились на вещевые и личные. К ним принадлежали право пользования чужим лесом, право пользования сенокосом, местами для охоты, право перегона скота и т.п. Вместе с тем, владельцу земли можно было запретить изменить течение реки, строить плотины, мосты, мельницы, если это могло помешать соседям.

В работе раскрыто, что договора на украинских землях составлялись, как правило, в письменной форме, в присутствии свидетелей. Иногда требовалась их регистрация в судебных книгах. Наиболее распространенными были договора купли-продажи, мены, займа. Существенное развитие получило залоговое право. Залог существовал для обеспечения погашения договора. Заложенное недвижимое имущество переходило в собственность кредитора. Он мог пользоваться им, но даже в случае неоплаты долга, должник не мог продать это имущество, и кредитор ждал времени, когда должник его выкупит и отдаст долг.

В диссертации показано, что Литовские статуты устанавливали принцип общего имущества супругов. Были нормы, которые регулировали правовое положение приданого жены. Муж, со своей стороны, должен был записать в пользу жены часть своего имущества или так называемое вино. После смерти мужа вино становилось собственностью жены.

На украинских землях в составе Великого княжества Литовского и Речи Посполитой жена отвечала за долги мужа. Мужья имели право отдавать кредиторам своих жен для отработывания долга. Личные права родителей относительно детей были большими. Они могли отдавать детей для отработывания долга, имели право наказывать их разными способами за непослушание.

Наследство передавалось по закону или по завещанию. Дочери наследовали имущество наравне с сыновьями. Вдова получала определенное имущество пожизненно. После ее смерти имущество переходило детям.

В результате осуществленного исследования сформулированы предложения относительно использования опыта становления и развития гражданского права по Литовским статутам.

Ключевые слова: гражданское право, Великое княжество Литовское, Литовские статуты, украинское обычное право, кодификация.

SUMMARY

Maykut K. V. Civil Law in Ukraine According to the Lithuanian Statutes: Historical and Legal Research. – Manuscript.

Dissertation for the academic degree of the Candidate of Sciences in Law, speciality 12.00.01 – theory and history of state and law; history of political and juridical teachings. – Lviv State University of Internal Affairs. – Lviv, 2009.

The problem of civil law formation, its development in Ukraine (as a part of the Great Lithuanian Principality and Rych of Pospolite) and its practical implementation according to the Lithuanian Statutes was researched. Significant attention was paid to the analysis of civil and legal institutions described in the Statutes, namely property law, law of obligation, family law, law of succession. Civil lawsuits were analyzed. With this aim specific and monographic literature was used.

The conclusion was made about the high level of the then civil law in Ukraine according to the Lithuanian Statutes. Scientifically grounded recommendations were given as for the use of legal experience in order to improve the present civil legislation.

Key words: civil law, the Great Lithuanian Principality, the Lithuanian Statutes, Ukrainian traditional law, codification.

Підписано до друку 30.10.2009 р.

Формат 60x90/16. Папір офсетний. Зам. № 151-09

Умовн. друк. арк. 0,9. Наклад 100 прим.

Львівський державний університет внутрішніх справ

79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.